

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ СУРЖИК: СТАТУС, ТЕНДЕНЦІЇ, ОЦІНКИ, ПРОГНОЗИ —

У статті розглядаються основні проблеми та дискусійні моменти в оцінюванні явища українсько-російського суржику в умовах сучасної України: його мовний статус, тенденції розвитку, оцінки та прогнози.

Ключові слова: суржик, українсько-російська двомовність, українсько-російська інтерференція.

Характеризуючи основні проблеми та найдискусійніші моменти в підходах до українсько-російського суржику (УРС), можна говорити про такі аспекти трактування цього мовного явища.

1. Насамперед це питання мовного статусу УРС, щодо чого існують протилежні підходи з трактуванням його: 1) у межах власне української мови — як а) явища тільки рівня мовлення, тобто великої кількості ідіолектів у мовленні певних верств населення країни, б) як певного явища вже мовного рівня, тобто відповідного соціолекту української мови (як змішаного периферійного відгалуження її структури на зразок говірок перехідного типу), в) нарешті, явища як мовлення (сукупності ідіолектів), так і мови (одного із соціолектів)¹, хоча, звичайно, виразну межу між цими формами вияву суржику провести неможливо; 2) за межами власне української мови — а) як явища (сукупності ідіолектів або ідіому), вже проміжного між українською і російською мовами, або б) навіть як окремої (не української і не російської) мови.

1.1. Розуміння УРС як сукупності явищ мовленнєвого рівня визначається тим, що в ньому не вбачають узусу — на відміну, наприклад, від діалектів, у тому числі перехідних говірок на українсько-російській мовній межі, або жаргонів, пор.: «Трасянка і суржик являють собою величезну кількість різною мірою русифікованих ідіолектів. Пропорції, в яких у такому мовленні змішані білоруські / українські і російські риси, бувають найрізноманітніші... Тому, на відміну від перехідних говірок, які мають власний узус, у трасянці і суржику узусу немає»²; «Суржик є невпорядкованою, безсистемною “мовою”, яка може хаотично, непередбачувано змінюватися. Кількість лексем, у яких замість україн-

¹ Тараненко О. О. Суржик // Українська мова : Енциклопедія.— 2-е вид., випр. і доп. / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін.— К., 2004.— С. 665–666.

² Мечковская Н. Б. Белорусская трасянка и украинский суржик: суррогаты этнического субстандарта в их отношениях к литературным языкам и массовой культуре // Проблемы зіставної семантики.— К., 2005.— Вип. 7.— С. 111.

ської основи вживається відповідний російський субстрат, для кожного мовця є індивідуальною, непрогнозованою»³.

При інтерпретації УРС як явища мовного рівня його розглядають як різновид української загальнонародної мови, який уже сформував певну «нішу» серед інших некодифікованих її ідіомів у загальній структурі українського просторіччя⁴ або поряд з ним⁵, незважаючи на досить значну динаміку цього явища і відсутність більш чи менш повного збігу його елементів у мовленні його носіїв, що мало б не дозволяти йому стабілізуватися як ідіомові.

При розумінні УРС як явища і мовлення, і (залежно від ступеня закріпленості тих чи інших елементів інтерференції у вжитку) мови⁶ можна, як видається, відійти від його традиційного трактування, яке дедалі більше наражається на критику, пор., наприклад: «Розглядаючи його (УРС.— О. Т.) за традиційною схемою — як варіант розмовно-побутової мови неосвічених прошарків населення — можна дійти висновку, що неосвічений прошарок становить в Україні 90 % (чому саме стільки? — О. Т.) населення, оскільки елементи суржика лунають сьогодні звідусіль: з продовольчих ринків, шкільних кімнат, аудиторій вищих навчальних закладів, з трибуни парламенту»⁷.

³ Труб В. М. Явище «суржик» як форма просторіччя в ситуації двомовності // Мовознавство.— 2000.— № 1.— С. 54.

⁴ Під просторіччям (як поняттям соціолінгвістики, а не стилістики та лексикографії) розуміють наддіалектний і не обмежений вузькосоціально різновид національної мови, основною формою функціонування якого є сфера розмовно-побутового мовлення осіб, не знайомих у потрібному обсязі з літературними нормами (переважно внаслідок недостатньої освіченості). За традицією, це поняття нерідко застосовують лише щодо особливостей мовлення міського населення, хоча в сучасних умовах масової міграції та «усереднення» культурно-освітнього рівня переважної маси населення це вже сприймається як анахронізм. Однак в українському мовознавстві є дискусійними як саме це поняття (так, у лексикографічно-стилістичній дискусії 1960-х рр. частина учасників заперечувала наявність відповідного структурно-функціонального різновиду української мови), так і, частіше, цей термін на його позначення (як запозичений з російської мови, хоча в українському мовознавстві він також уживається досить давно — ще від І. Могильницького, 1824 р.). Наявність у структурі української загальнонародної мови такого функціонального різновиду почала обговорюватися з 60–70-х рр. ХХ ст. у зв'язку з посиленням уваги вітчизняного мовознавства до усно-розмовних типів мови. Оскільки вихідними пунктами при цьому були відповідні положення, розроблені на матеріалах тих слов'янських мов, де на той час уже активно досліджували специфіку усно-розмовного мовлення, цей різновид стали позначати або за російським зразком — «просторіччя», або за зразком чеської мови — «обихідно-розмовне мовлення» [obecná čeština] (І. К. Білодід). Друга з цих назв не закріпилася, а перша, хоча й уживається досить широко (зокрема, в лінгвістичних словниках і підручниках для вищої школи), також не стала загальноприйнятною, і замість неї пропонують назви «проста мова» (пор., однак, наявність під такою назвою функціонального різновиду староукраїнської літературної мови) або «простомова», «простомовлення» і «простомовність» (утім, останнє слово належить до словотвірного типу ознаки чого-небудь, а не певного явища), пор. бр. «прастамове», а останнім часом — також «просторозмовна мова» (Ставицька Л., Труб В. Суржик: міф, мова, комунікація // Українсько-російська двомовність: Лінгвосоціокультурні аспекти.— К., 2007.— С. 56–59). Щодо регіональних різновидів такого розмовно-побутового мовлення уживають також терміни «інтердіалект» (наприклад, львівський інтердіалект), «койне» (наприклад, галицько-буковинське койне, койне Південно-Східної України).

⁵ Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства.— К., 2006.— С. 48–49.

⁶ Пор. у цьому плані розмежування явища міжмовної інтерференції в цілому — на мовленнєву і мовну: «У мовленні інтерференція виникає у висловленнях білінгва як наслідок його особистого знайомства з іншою мовою. У мові ж ми знаходимо ті явища інтерференції, які внаслідок багаторазових появ у мовленні білінгвів стали звичними й закріпилися у вжитку. Подальше їх використання вже більше не залежить від двомовності» (Вайнрайх У. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования.— К., 1979.— С. 36).

⁷ Шаблій О. «Термінологічний суржик» як вияв міжмовної інтерференції у спеціальних текстах // Українська термінологія і сучасність.— К., 2001.— Вип. 4.— С. 290.

Ці два структурно-функціональні різновиди УРС — як соціолект і як сукупність ідіолектів — диференціюються як за власне мовними ознаками, так і за психологічними настановами їх носіїв. УРС як соціолект — як певний компонент українського просторіччя з досить помітною домішкою русизмів, що давно вже став розмовним мовленням і фактично основним засобом спілкування більшості україномовного населення країни як у містах, так і в сільській місцевості внаслідок тривалої масової українсько-російської двомовності в її асиметричній (диглосній) формі, — являє собою певний ідіом (утім, з досить розмитою й динамічною структурою), який є природним мовним середовищем існування для цієї частини населення та основою для взаємного ідентифікування цих людей як представників певної мовної спільноти. Це мовний портрет тієї частини україномовного населення країни, яка або не може, або не хоче (через прагнення «балакати по-простому, як усі», «не виділятися») переходити на спілкування однією з прийнятих у певному регіоні чи середовищі літературних мов — українською або російською. УРС як безліч ідіолектів утворюється внаслідок цілком усвідомлюваного, але не зовсім успішно реалізованого прагнення осіб з базовою українською мовою переходити на спілкування російською мовою (з різними мотиваційними настановами такої мовної поведінки); мовлення цих осіб значно більшою мірою насичене русизмами і значно різноманітніше за їх складом, ніж це відзначається в суржикі як соціолекті.

1.1.1. УРС як соціолект реалізується в двох функціональних формах вияву, з двома різними мотиваційними основами.

1.1.1.1. УРС як ідіом досить спонтанного користування, що реалізується в мовленні осіб з недостатнім культурно-освітнім рівнем, які не тільки незадовільно володіють як українською, так і російською літературними мовами, але й не надають особливого значення таким властивостям своєї мовної поведінки. Цей різновид УРС виявляється в загальних межах функціонування просторіччя в супроводі не тільки інших просторічних і діалектних одиниць української мови, а й просторічних одиниць російської мови. Це найпростіша форма існування й найпростіша мотиваційна основа УРС — змішування мовних кодів, але частіше, очевидно, все-таки не зовсім повне: із самооцінками такого мовлення як «ні по-українському, ні по-руському» і под. (така самооцінка з боку носіїв УРС, звичайно, стосується не стільки тих чи інших конкретних мовних одиниць, скільки їхнього мовлення в цілому). Наприклад, у сучасних записах навіть фольклорних текстів — казок (записи з Чернігівської області; елементи інтерференції виділено курсивом): «— Говори, де цар діти подів? — *Нет*, не скажу, цар *хароший* чоловік, викине *навоз* та й *обратно*», «— ...Ви мої! — Знаєм, що твої, нам *отец* сказав... — *Садись!* — Сідають вони йому [змієві. — *О. Т.*] на спину, він *подимається* і летить» (запис 1995 р. від чоловіка-селянина 70 років), «— ...Дівчина *красіва*, вона мені дуже *нравиться*, і я буду за нею *ухажувать*», «— Ну,— каже,— розкажете, хто який *анікдот* знає, хто яку *новость*», «— ...Дідусь, *спасіба* йому, вивів» (запис 2002 р. від жінки-селянки 80 років)⁸.

1.1.1.2. УРС як ідіом більш усвідомлюваного користування, що реалізується в мовленні осіб, які загалом володіють як українською (принаймні пасивно), так і російською літературними мовами (зі школи, із засобів масової інформації, російською, крім того,— перш за все з постійного російськомовного оточення в містах на більшій частині України, а українською — останнім часом також із офіційного спілкування, діловодства), хоча й не мають навичок мовного автоста-

⁸ Прозовий фольклор села Плоське на Чернігівщині / Упоряд. Бріцина О., Головаха І.— К., 2004.— С. 65–66, 235–238.

тизму в користуванні ними, особливо першою. Наприклад, сценка в дитячому садку (елементи інтерференції — курсивом): «Лунає голос виховательки: — Дівочки і мальчики, збирайтеся, підемо гуляти. ... — Коли Петрик виросте, він буде *строїтелем*. — А дівочки можуть бути *строїтелями*? — Можуть. Но це *тяжоло* робота, *много* сили *требує*. Дівочки вишивають, вчать на *врачів і лічать* *больних*» (О. Димчак, читач, Вінницька обл.— Літ. Україна, 1964, 6 жовт.). Носії цього різновиду УРС, з одного боку, відчувають не тільки певний брак відповідних номінативних і стилістичних засобів української літературної мови, певних клішованих зворотів для тієї чи іншої ситуації спілкування, а й певну незручність у користуванні нею (поза межами її обов'язкового використання) як не [зовсім] прийнятою в їхньому мовному середовищі (так, навіть учителі української мови поза школою або й у школі в позаурочний час можуть переходити у спілкуванні на українське діалектне чи просторічне мовлення, а також на російську мову). Але, з другого боку, ці особи не виявляють прагнення до повного переходу на російську мову (принаймні в усній формі комунікації), також, безперечно, відчуваючи психологічну незручність для себе такого кроку. В цьому середовищі може виявлятися глузливе ставлення до тих, хто повністю відмовляється від базової української мови на користь російської й тим ніби демонструє свою вищість на тлі інших — наприклад, звороти на зразок «Ліз по *лестнице*, а впав з *драбини*» (тобто, коли все добре, такі люди вільно користуються засвоєною російською мовою, але у важкі моменти життя вони поза їхнім бажанням повертаються до своєї рідної мови); *какати* (*какать*), тобто розмовляти по-російському (від рос. *как*, *какой*): «Ти не “штокай” і не “какай”, а по-нашому балакай!»; щодо самої нібито російської мови в устах таких мовців — їхнє пояснення: «по-руськи *какось* *льохче*»⁹. Навіть уводячи в своє мовлення численні русизми з метою не тільки номінації, але й, як їм видається, підвищення свого культурно-мовного образу в очах оточення й показуючи, таким чином, що вони вже переросли рівень провінційного («сільського») оточення й перейшли до культурнішого («міського»), ці особи водночас, без сумніву, продовжують демонструвати етнічно-мовну лояльність щодо свого традиційного культурно-мовного середовища. Це психологічно складніша мотиваційна основа УРС — часткове перемикання мовних кодів. Констатуючи можливість існування різних мотиваційних основ УРС, автор однієї з праць на цю тему відзначає різні моделі поведінки його носіїв. Так, в одних випадках людина, яка цілком пристойно володіє українською літературною мовою на загальнопобутовому рівні, у розмовах на спеціальні теми змушена усвідомлено вдаватися до допомоги одиниць російської мови, звичніших для неї в цій сфері: «Бетонний *раствор* *прочность*» (це можна вважати виявом УРС на мовленнєвому рівні). В інших же випадках, що їх ми відносимо до вияву УРС як соціолекту, наприклад, «дуже помітна частина сучасних українців, городян і селян, повертаючись щовечора додому, переходить від “службової” мови (тут навіть неважливо, української, російської або, для декотрих з киян, навіть англійської) до значно менш правильної — як мінімум, з “*да*” замість “*так*”, “*включати*” замість “*вмикати*” тощо. Чи говорять ці люди суржиком? Якщо так, то явно не тому, що не володіють літературною мовою»; «...повертаючись на власну кухню», ці люди звертаються «до невибагливого суржика, як до розтопаних домашніх капців»¹⁰.

⁹ Погрібний А. Суржикізація // Урок української.— 2005.— № 1–2.— С. 11.

¹⁰ Гриценко О. Суржик: дискурси та суспільні ролі // Нариси української популярної культури.— К., 1998.— С. 639.

В УРС як соціолекті значно менш виразно порівняно з іншими некодифікованими ідіомами переважно усного, безписемного функціонування виявляється мовний узус, що, як уже відзначалося вище, змушує частину дослідників відмовляти такому утворенню в статусі мовного ідіому, вбачаючи в ньому ознаки тільки мовленнєвого явища зі значною варіантністю й непрогнозованістю складу¹¹. Однак а) у суржику при спілкуванні на загальнопобутові теми все-таки простежується певний структурний кістяк, який звичайно повторюється в різних описах УРС, а при його стилізації — в художніх творах; б) щодо прогнозованості, то, наприклад, елементи суржику значно повніше представлені в лексиці на позначення понять, що перебувають за межами традиційної сфери побуту; в) нарешті, у мовній поведінці носіїв УРС, безперечно, існують етичні пороги припустимості в їхньому мовленні певного якісного і кількісного складу русизмів (пороги, подібні до тих, які не дозволяють їм остаточно переходити на спілкування російською мовою), діапазон яких може, звичайно, коливатися в різних регіонах, у різних осіб і навіть у різних ситуаціях спілкування (це контроль за тим, щоб не надто виділятися в межах свого мовного середовища, не видаватися надто претензійним і навіть смішним у своїх культурно-мовних запитах), і, без сумніву, виявляє тенденцію до постійного розширення, особливо з 60-х років минулого століття внаслідок масової урбанізації та міграції населення (так, наприклад, якщо ще в 60-і роки навіть у південно-східних регіонах країни такі русизми в традиційно консервативній групі назв найближчих родичів, як *дедушка* і *бабушка*, можна було почути в україномовних сім'ях хіба що в спілкуванні з особами, що приїжджають із міста, то пізніше їх уживання стало значно помітнішим). Розуміння УРС як безсистемного утворення може посилюватися тією обставиною, що його іноді досліджують не як автентичне явище в живій народній мові, а як стилізоване явище в художній творчості, особливо в гумористичних творах, у розмовному жанрі естради (нерідко в утрированій формі, відсутній у самій живій мові), тобто явно на рівні мовлення, а не мови (пор., наприклад, подібні висновки на матеріалі «макабресок» Б. Жолдака¹² з їх «суржикізмами»: «про ізвращенцьов», «який, хоч і польністю осліпшонний своєю нездоровою страстю, а все-таки собража прекратить на время отношения к невесті»).

1.1.2. Суржик на рівні мовлення — як УРС, так і російсько-український суржик (останній відсутній як соціолект, але існує як ідіолекти) — становить небажане для самого мовця явище при його прагненні до контрольованого користування мовою — як базовою (наприклад, досить частотні русизми в українському мовленні осіб з базовою українською мовою, які загалом володіють її літератур-

¹¹ Див., зокрема: Мечковская Н. Б. Знач. праця.— С. 111, 113; Масенко Л. Мова і політика.— К., 1999.— С. 29; Труб В. М. Знач. праця.— С. 54. Щодо білоруської «трасянки» такого погляду дотримуються також, наприклад, О. О. Лукапанець, Я. Смуклова, Л. Сямешко (Сямешко Л. І. Сацыялінгвістычныя аспекты функцыянавання беларускай літаратурнай мовы ў другой палове ХХ ст. // Беларуская мова [в серіі «Najnowsze dzieje języków słowiańskich»].— Opole, 1998.— С. 42). Інші ж дослідники, зокрема М. Флаєр (Флаєр М. Суржик: правила утворення безладу // Критика.— 2000.— Ч. 6.— С. 16–17), Г. Генчель (Hentschel G., Tesch S. «Trasjanka»: eine Fallstudie zur Sprachmischung in Weissrussland // Marginal Linguistic Identities : Studies in Slavic Contact and Borderland Varieties.— Wiesbaden, 2006.— S. 228–229), убачають у цих утвореннях наявність узусу. Варто допустити правомірність обох цих поглядів на суржик, оскільки «один бачить процес бродіння (в УРС як ідіолектах.— О. Т.), другий простежує в цьому тенденцію до структурної повноти й кристалізації норми» (Сербенська О. Суржик: «низька мова», безлад чи мовна патологія // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства.— К., 2002.— С. 93).

¹² Масенко Л. Знач. праця.— С. 29.

ною формою і прагнуть спілкуватися саме нею, або українськи в російському мовленні осіб з базовою російською мовою), так і небазовою, другою (наприклад, русизми в мовленні осіб з базовою російською мовою при переході їх на українську мову спілкування; подібні випадки стають тепер досить помітним явищем¹³). Такий різновид суржику існує на рівні індивідуального мовлення і визначається тільки рівнем мовної компетенції його носіїв (хоча певний набір лексико-фразеологічних русизмів, як уже відзначалося вище, є спільним для УРС у цілому). Мотиваційна основа індивідуального УРС складається з цільових настанов трьох типів — потреби в адекватній номінації і взагалі в адекватнішому, на думку мовця, мовному самовираженні, складнішої потреби в підвищенні свого культурно-мовного іміджу (хрестоматійний приклад — образ Свирида Петровича Голохвостого-Галахвостова з комедії М. Старицького «За двома зайцями») і (при спілкуванні з російськомовними особами, які, на думку мовця, можуть не розуміти його українського мовлення) потреби в досягненні того, щоб бути зрозумілим. Носіями УРС як ідіолекту є в основному представники УРС як соціолекту в разі переходу їх до спілкування на теми, що виходять за межі звичайного побуту, та з носіями російської мови, але також і інші категорії україномовного населення, що не повністю засвоїли норми російської мови.

1.2. Трагування УРС як явища, що виходить за межі власне української мови, спирається на кілька мотиваційних основ.

Це, по-перше, міркування пуристичного характеру, за якими УРС, що містить велику кількість позанормативних іншомовних елементів, за самою його суттю не можна не розглядати як «позасистемне явище» в українській мові¹⁴ (пор. також у п. 1.3 позицію деяких дослідників щодо доцільності віднесення тих форм вияву українсько-російського гібридного мовлення, які обмежуються тільки рівнем лексичних проникнень, тобто переважної їх більшості, не до суржику, а лише до інтерферованого мовлення).

Відмова УРС як одному із соціолектів (як соціолектові змішаного типу) у праві на входження до складу української загальнонародної мови як одному з компонентів її просторіччя на підставі міркувань чистоти й самототожності української мови автоматично означає невизнання належності великої кількості українців до складу носіїв української мови, унаслідок чого їх кількість значно

¹³ Пор. оцінку цього явища, з одного боку, в колах української культурно-мовної орієнтації: «...нині чиновне та міське населення, яке було ледь не суціль русифіковане, береться несміливо чи обережно говорити по-українськи. ...це вже новий, підкреслюю, не радянський, не русифікаторський суржик, готовий будь-що убити українську мову. Це суржик стихійної українізації російської мови в Україні. Пригадаймо ж, з якого суржику ставали українськомовними Л. Кучма, П. Симоненко, Є. Кущаров, В. Янукович! Сьогодні я просто радію, коли чую суржикові тиради пана Азарова та багатьох депутатів, які не помічають, що влада та Верховна Рада (робота цих людей в органах виконавчої та законодавчої влади.— О. Т.) поволі їх українізують. І з цього суржику, як із симптому одужання, треба радіти!» (Л. Пастушенко, письменник, м. Вінниця // Урок української.— 2005.— № 1–2.— С. 16); з другого боку, в колах російської культурно-мовної орієнтації: «Мы все росли при СССР, где национальным языком (sic! — О. Т.) был русский. Мы ходили в русские школы, читали русские книги, говорили и думали на русском. После раскола СССР государство срочным делом ввело украинизацию. Но как? Как, скажите, можно сразу забыть родной язык и выучить новый? Вот и зародился суржик. Нас заставляют учиться в школах и университетах на украинском, хотя за дверями этих заведений все говорят на русском. Возможно, рожденные после раскола СССР и станут носителями настоящего украинского языка, но в настоящее время в большинстве случаев в народе преобладает русско-украинский говор. Проще говоря, суржик» (один з відгуків користувачів веб-сайту матеріалів про суржик в Інтернеті, 2007 р.).

¹⁴ Сологуб Н. Актуальні питання сучасного українського мовного розвитку // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації україністів : Мовознавство.— Чернівці, 2003.— С. 6.

зменшилася б¹⁵, означала б неналежність численних текстів фольклорної автентики, що ґрунтуються на такому змішаному мовленні, до творчості саме українського народу. Відповідь тут, звичайно, може бути одна: залежно від переважної мовної основи — української або російської — змішані утвори такого роду можуть розглядатися як такі, що належать до периферійних відгалужень або української¹⁶ або ж російської мов (подібно до того, як, наприклад, і в перехідних діалектних зонах належність їх до тієї чи іншої із суміжних мов може виявлятися по-різному).

По-друге, це підходи в загальних рамках лінгвістичної контактології, коли УРС нерідко трактують як перехідний різновид мовлення / мови¹⁷, мішану українсько-російську мову¹⁸, як «третю» мову в Україні — поряд з українською і російською¹⁹, як ідіом, який може викристалізуватися в умовах сучасної мовної ситуації в Україні в окрему мову: «За ідеєю, в межах єдиної держави мають спостерігатися процеси лінгвокультурної інтерасиміляції, тобто стихійного утворення на основі наявних, але кородованих мов єдиного лінгвального засобу, який буде ні російською, ні українською мовою в їхньому теперішньому вигляді»²⁰; «Четвертий варіант [розвитку мовної ситуації в Україні.— О. Т.] — стихійно перемаже (олітературиться) суржик — українсько-російська просторічна суміш. Підстави для цього можна знайти в історії. Скажімо, романські (французька, італійська, іспанська та ін.) мови виростили з просторічної народної латини. Це найреальніший варіант стихійного розвитку мовної ситуації. Але, мабуть, мало кому сподобається такий “суржиковий” сценарій»²¹.

Загалом погоджуючись з тим, що УРС є перехідним етапом до російської одномовності²² (особливо беручи до уваги значну динаміку зростання в ньому питомої ваги русизмів з 60-х років минулого століття), слід разом з тим мати на увазі, що суржик — як змішування мовних кодів, а не їх перемикання, як при індивідуальній українсько-російській двомовності, — має значно менше шансів для такого повного переходу порівняно з останньою як у психологічному, так і у власне мовному плані. Навряд чи можна прийняти такий, наприклад, висновок: «...суржик є перехідним явищем: особа стане двомовною або перейде далі на російську мову»²³. Перехід такого роду слід розуміти тільки як процес, який, проте, ніколи не дійде до свого, здавалося б, логічного завершення (з огляду як на психологію його носіїв, так і на власне мовні передумови). Кожне наступне покоління носіїв УРС, одержуючи як вихідну основу українське мовлення з дедалі збільшуваною питомою вагою елементів російської мови, безперечно, залишає

¹⁵ Пор. у цьому зв'язку позицію головного ідеолога українізації 1920-х років М. О. Скрипника, який на початку 30-х рр., виступаючи проти згортання цього процесу під надуманим приводом утиску культурно-мовних прав росіян України, був змушений спеціально підкреслювати, що така українсько-російська «мішана й ламана мова» ґрунтується все-таки переважно на україномовній основі (див.: *Масенко Л.* Мова і суспільство : Постколоніальний вимір.— К., 2004.— С. 106–107).

¹⁶ Пор.: *Шерех (Шевельов) Ю.* Пороги і Запоріжжя : В 3 т.— Х., 1998.— Т. 3.— С. 13.

¹⁷ Див., наприклад: *Масенко Л.* Мова і політика.— С. 29.

¹⁸ Див., наприклад: *Bilaniuk L.* Contested Tongues: Language Politics and Cultural Correction in Ukraine.— Ithaca ; London, 2005.— Р. XIII, 121–125.

¹⁹ *Труб В. М.* Знач. праця.— С. 54; *Радчук В. Д.* Мова в Україні: стан, функції, перспективи // *Мовознавство.*— 2002.— № 2–3.— С. 41.

²⁰ *Скалкин В. Л.* «Перевести жителей города, региона, а тем более страны в целом на иной язык путем применения административных мер невозможно...» // *Відродження.*— 1994.— № 1.— С. 9.

²¹ *Дубичинский В. В.* Статус русского языка в Украине // *Рус. яз. и лит. в учеб. заведениях.*— 2002.— № 2.— С. 3.

²² *Мечковская Н. Б.* Знач. праця.— С. 114; *Масенко Л.* Мова і суспільство...— С. 114.

²³ *Кознарський Т.* Нотатки на берегах макабресок // *Критика.*— 1998.— Ч. 5.— С. 24.

для нового покоління ще більш русифікований варіант УРС (принаймні така картина спостерігалася до початку 90-х років). Однак говорити про повний, остаточний перехід такого змішаного ідіому в російську мову (точніше, у варіант російської мови, що побутує в Україні) в умовах загальної грамотності населення і при безсумнівності для нього того факту, що воно спілкується «неправильною» мовою, немає підстав (значно простішим і очевиднішим в умовах масової українсько-російської двомовності був би повний перехід на російську мову самих носіїв такої мовної поведінки).

Характеристика суржику як «проміжної субмови» переводить проблему УРС у проблематику схрещування мов при піджинізації та інших подібних результатах масових міжмовних контактів²⁴, коли структура підлеглої мови, соціально менш повноправної в певному ареалі функціонування, зазнає змін у напрямі зближення з панівною тут мовою. Однак піджинізація, по-перше, відбувається між структурно віддаленими мовами на основі цілком практичних потреб полегшення розуміння між їх носіями, тоді як призначенням суржику в умовах загалом достатнього розуміння між носіями обох мов є насамперед досягнення адекватного (в номінативному та стилістичному аспектах) мовного самовираження для носіїв підлеглої мови; по-друге, піджинізація як шлях полегшення спілкування приводить до істотного спрощення граматичної структури як мови-основи, так і мови-донора, тоді як структура УРС у цілому не виходить за межі граматичного каркаса субстандартних соціолектів з їхньою спрощеною структурою; не відбувається при цьому й спрощення граматичної структури української мови в її усно-розмовному субстандартному різновиді, всупереч думці деяких дослідників²⁵; по-третє, піджинізація відбувається в умовах безписемного існування підлеглої мови, тоді як українці мають не тільки сформовану національну мову, а й її кодифіковану форму, на тлі чого самі носії суржику здебільшого кваліфікують його як «неправильну» мову²⁶. З огляду на цю останню обставину УРС в умовах сучасного інформаційного суспільства не має шансів стати окремою мовою (як не мають такого шансу, наприклад, істотно zdeформовані під потужним впливом російської мови форми мов численних малих народів у самій Російській Федерації або іспанської, італійської чи польської, української мов у США, модифіковані під впливом англійської мови²⁷). За поділом процесів взаємодії мов на етапи від перемикання кодів через змішування мов до їх «сплавлення» (fused lects)²⁸ суржик, таким чином, перебуває посередині цього континууму, але не як «змішана мова», а як змішаний її соціолект. Усвідомлюючи комунікативну та соціальну неповноцінність суржику на фоні існування української та російської мов, його носії звичайно вбачають оптимальний зразок мовної поведінки (якщо не своєї, то хоча б для своїх дітей) у спілкуванні саме літературною мовою (тією, яка є престижнішою в їхньому

²⁴ Пор. подібні висновки щодо білоруської трасянки: *Plotnikai V. A. Linguistische und nichtlinguistische Faktoren des heutigen Status der weißrussischen Sprache // Wiener Slawistischer Almanach.*— 1996.— Bd 38.— S. 236 (як окремий специфічний варіант креольських мов у Європі); *Сямешка Л. І.* Знач. праця.— С. 40; *Цыхун Г.* Крэалізаваны прадукт : Трасянка як аб'ект лінгвістычнага даследавання // *Arche-Пачатак.*— 2000.— № 6.— С. 51–58; пор. також заперечення таких висновків: *Hentschel G., Tesch S.* Op. cit.— S. 229–230.

²⁵ *Масенко Л.* Мова і політика.— С. 29.

²⁶ Пор.: *Кознарський Т.* Знач. праця.— С. 24; *Тараненко О. О.* Знач. праця.— С. 666–667.

²⁷ Див. про такі явища, наприклад: *Вайнрайх У.* Знач. праця.— С. 173.

²⁸ *Auer P.* From Codeswitching via Language Mixing to Fused Lects: Towards a Typology of Bilingual Speech // *Intern. Journ. of Bilingualism.*— 1999.— Vol. 3 (4).— P. 309–332.

середовищі). УРС був і лишається основною формою побутового спілкування вже ряду поколінь українців, однак не став і ідіомом креолізованого типу.

По-третє, це трактування УРС як реальної або потенційної «третьої мови» з боку певних кіл (особливо російської культурно-мовної орієнтації) з критичним ставленням до української літературної мови — як такої, в цілому (як до явища, нібито не популярного серед українського народу) або ж у її сучасному варіанті (як до нібито досить штучного утворення, яке значно відійшло від «мови Шевченка», перенасичене «галичанізмами» та іншими елементами з метою віддалення української мови від історично та структурно близької російської мови й тому не зовсім зрозуміле для народу) — на відміну від «любого його серцю суржику». Так, у деяких періодичних виданнях (з Російської Федерації та в російськомовних у самій Україні), політологічних працях, а також в Інтернеті час від часу висловлюються іронічні або й серйозні побажання надати цьому «українському піджинові» статус літературної мови, яка б об'єднувала більшість україномовного населення країни. Ось, наприклад, пропозиції донбаського публіциста та московського науковця з Інституту слов'янознавства Російської академії наук: слід узаконити суржик, «адже ним розмовляють, певно, навіть більше людей, ніж галицькою [мовою]» (Дм. Корнілов. — Донецкий кряж, 2001, 18 січ.)²⁹; «можливе проведення лінгвістичної роботи щодо кодифікації місцевого суржику як малоруської мови. ...За основу можна взяти ту ж українську мову (сучасну літературну мову. — О. Т.), але провести кампанію щодо її “очищення” від усіх полонізмів, що змінить її до невпізнанності і зробить майже тотожною спільноруській, але з місцевим колоритом»³⁰. Перенесення такого трактування в скільки-небудь серйозну площину означало б відмову українському народові у праві на самостійну літературну мову.

Досить популярні трактування УРС як «напівмови», «напівмовності» і «неповномовності». Якщо розуміти визначення «напівмова» з погляду безперечної неповноти соціальних функцій цього ідіому, то він не більш «напівмовний», ніж просторіччя в цілому, діалекти та жаргони. Більше підстав розуміти це з погляду національної неповноцінності мовної структури такого утворення, за якою нерідко може критися нечітка національна самоідентифікація частини його носіїв.

1.3. Обговорення проблеми статусу УРС передбачає також відповіді на такі питання, як: а) точка відліку, вихідна основа в підходах до визначення суржику — українська національна мова як така (в її структурах та на етапах її розвитку, що ще не дають підстав вважати їх враженими такою масовою інтерференцією) чи суто літературна, кодифікована її форма; б) початкова, за якою вже можна стверджувати наявність суржику на загальному тлі інтерферованого мовлення, і максимально наявна межі (ступені проникнення елементів російської мови в тканину української мови) та рівні мовної структури (крім, природно, лексико-фразеологічного), які зазнають такого проникнення; в) ступінь поширення УРС у різних регіонах країни; г) кількість носіїв УРС у країні.

Незважаючи на всю хисткість і неминучу суб'єктивність у різних конкретних випадках обрання вихідною основою для визначення суржику саме живої, народної української мови (на регіональному рівні — її діалектних різновидів), це має бути саме так, оскільки українська літературна мова ніколи не була й ще не стала основним мовним середовищем існування українського народу. Тому

²⁹ Цит. за: Ставицька Л., Труб В. Знач. праця. — С. 55.

³⁰ Неменский О. «Недоукраинцы» или новый народ? Альтернативы самоопределения Юго-Востока Украины // Рус. журн. — 2004. — 29 груд. (<http://www.russ.ru>; або: http://www.old.russ.ru/culture/20041229_nem.html).

немає підстав обов'язково вважати виявами УРС такі фонетичні явища, поширені в різних діалектних масивах, як, наприклад, недостатньо тверда вимова [ч], тим більше такі граматичні явища, що не кваліфікуються і в сучасних нормативних граматиках як позанормативні (хоча, звичайно, вони належать до менш рекомендованих варіантів), як наявність давніх закінчень **-ем, -им(-ім)** у дієсловах 1-ої ос. мн. тепер.-майб. часу: *ми (на)пишем, (на)малюєм, (по)ходим* замість *(на)пишемо, (на)малюємо, (по)ходимо*³¹.

У визначенні нижньої (початкової) межі, за якою певний текст з критичною масою в ньому ненормативних русизмів можна вже трактувати як зразок УРС, простежуються два протилежні підходи. З одного боку, нерідко (особливо серед пуристів-немовознавців) висловлення з найменшою підозрою на наявність позанормативних русизмів оголошуються суржиком, хоча для подібної кваліфікації, безперечно, має бути впевненість у тому, що такі ознаки мовлення когось є для нього характерними, типовими. З другого боку, лунають застереження проти «нерозрізнення явищ інтерференції і конвергенції, що призводить до не виправдано широкого трактування суржиком», згідно з яким «суржиковим можна вважати будь-який україномовний текст, позначений впливом російської мови, незалежно від кількісних і якісних характеристик інтерференції, що й виявляється у трактуванні суржиком як “розмовної мови і фактично основного засобу спілкування більшості україномовного населення країни” (цитата із зазначеної статті О. О. Тараненка в енциклопедії “Українська мова”, але в цьому цитуванні чомусь пропущено застереження про обов'язкову наявність саме “помітної домішки русизмів” у таких текстах.— О. Т.); і далі «Нерозрізнення інтерферованого і мішаного мовлення, залічування обох цих мовних різновидів до суржиком призводить до хибної, на наш погляд, тези про його абсолютне переважання у спілкуванні україномовної частини соціуму (пор. дефініцію О. Тараненка і, частково, Л. Ставицької)»³². Критерієм розрізнення інтерферованого і мішаного українсько-російського мовлення при цьому пропонується брати вияв цих явищ на різних структурних рівнях мови-реципієнта (української): про справжній суржик можна говорити тільки тоді, коли змішування елементів обох мов відбувається не тільки на лексичному рівні (це просто інтерференція, яка «не розхитує базових структур української мови»), а й на рівнях граматики, фонетики і словотворення³³. Оскільки ж змішування відбувається переважно в лексиці, твердження про масовий характер УРС, який є «проявом процесів уніфікації й знекультурнення» (на відміну від просто інтерференції? — О. Т.), є, на думку авторки, хибним і некоректним. Проте таке звужене трактування УРС, яке, незалежно від намірів авторки, може бути підставою для зменшення стурбованості суспільства щодо справжнього стану української мови, досі не є прийнятним, і, очевидно, основним критерієм розмежування незначної і значної (тобто суржиком) інтерференції на різних мовних рівнях варто все-таки лишити кількісний: поодинокість, можлива випадковість — масовість, устале-

³¹ Див. про таке розуміння УРС як відхилення від норм саме літературної мови, наприклад: Кузнєцова Т. Суржик і мовлення // Урок української.— 2001.— № 6.— С. 22–24; Масенко Л. Суржик у системі розмовних форм побутування української мови // Дивослово.— 2007.— № 12.— С. 30 (наприклад: «...дієслівні словоформи *зможем і поможем* мають російські (? — О. Т.) флексії майбутнього часу, але українську вимову»). Пор. трактування цих дієслівних словоформ просто як рідше вживаних (зокрема в розмовному та художньому стилях): Сучасна українська літературна мова : Морфологія.— К., 1969.— С. 357; Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови.— К., 2004.— С. 275.

³² Масенко Л. Суржик у системі розмовних форм...— С. 27–28.

³³ Там же.— С. 28–29.

ність, типовість. Щодо верхньої межі, то надійних статистичних даних тут поки що немає. Твердження про те, що лексичні одиниці російської мови можуть становити в суржикових текстах понад 90 %³⁴, ґрунтуються на дослідженнях не живої мови, а мови гумористичних творів зі штучним нагнітанням у них таких одиниць³⁵.

УРС виявляється насамперед у масовому запозиченні лексико-фразеологічних русизмів, переважно в українському фонетичному та морфологічному оформленні. Фонетичні («акання», [і] замість [и], пом'якшення приголосних перед [е] або перехід ненаголошеного [е] після пом'якшених приголосних в [і] та ін.) та морфонологічні, словотвірні й певні морфологічні русизми є звичайно лексикалізованими, не поширюються як регулярне явище на всю масу однотипних українських лексичних одиниць: *хороший, нада* (рос. *надо*), *канешно* (рос. *конечно*), *спасіба, сімпатічний, понімати(ть), дєтський садік, сємдесят, дєнь рождєнія, тїлівізор, скі(ль)ки часов?*; *уєтраувати(ть), при уборці і при уборке(-є, -і)* (але звичайно тільки в *сорочці* і под.); *застройщик, сменщик, окуліровка*. Власне морфологічні, а також синтаксичні русизми трапляються значно рідше: наприклад, форми мн. іменників на *-а(-я)* замість *-и(-і)*: *два дбма, два вчителя* і под.; *домá, учителя* і под.; форма дав. в. замість місц. в.: *по хатам, по пунктам* і под.

УРС поширився вже не тільки в Південно-Східному та Центральному регіонах, де відбуваються масові контакти україномовного населення з російськомовним, а й у Західному (за словами Ю. Андруховича, «са́ме суржиком нині спілкується значна частина західноукраїнської людності, включно зі «свідомими галичанами»»³⁶), хоча, звичайно, в різних регіонах різною мірою. Переважає характеристика са́ме українця-«східняка» як типового носія суржику з регіональним прив'язуванням поширення УРС до Південного Сходу на зразок «східноукраїнський, одеський (харківський, донбаський і т. ін.) суржик».

Кількість осіб з базовою українською мовою, які постійно або переважно спілкуються саме суржиком, неможливо скільки-небудь точно визначити не тільки з огляду на брак відповідних соціолінгвістичних даних, але й, як відзначалося вище, через невиробленість погляду на те, яким має бути кількісний і якісний склад ненормативних русизмів для того, щоб той чи інший текст вважати суржиком. Є результати деяких соціолінгвістичних опитувань, де в рубриці «використовувана мова» поряд з українською і російською виділено ще й суміш цих мов, тобто УРС. Так, за даними Київського міжнародного інституту соціології, станом на 2003 р. українською мовою давали відповіді 39,6 %, російською — 48,5 %, а суржиком — 11,9 % опитаних, у тому числі за регіонами: суржиком користувалися найменше в Західному регіоні — 2,5 %, найбільше в Східно-Центральному, тобто в Дніпропетровській, Полтавській, Сумській і Чернігівській областях, — 21,7 %, тоді як у Східному, тобто в Харківській, Донецькій і Луганській областях, — тільки 9,6 % (86,8 % опитаних тут давали відповідь російською мовою, а 3,7 % — українською)³⁷. Ці дані ґрунтуються на

³⁴ Масенко Л. Мова і політика. — С. 29.

³⁵ Пор. переконливіші дані щодо трясанки, частка лексичних русизмів у якій коливається в інтервалі від 33 % до 69 % при середній величині 46 % (Мечковская Н. Типы трясанки в зависимости от генезиса белорусско-русских идеолектов // Мова — література — культура. — Мінск, 2007. — С. 44).

³⁶ Андрухович Ю. «Орім свій переліг... і сіймо слово» // Урок української. — 2001. — № 7. — С. 2.

³⁷ Хмелько В. С. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»: Соціолог. науки. — 2004. — Т. 32. — С. 3–15. З цими даними погоджуються й

особливостях мовлення опитуваних під час їх інтерв'ювання і свідчать нібито про те, що переважна більшість україномовних українців спілкується все ж таки більш або менш «чистою» українською мовою (якщо не літературною, то діалектною чи просторічною). Але, скоріше за все, особи, віднесені тут інтерв'юерами до «суржикомовних українців», — це просто та частина україномовних українців, яким узагалі важко спілкуватися якимсь іншим мовним кодом крім свого звичного, навіть напружуючись під час таких опитувань, тоді як власне «україномовні українці» можуть це робити, принаймні в часових і тематичних межах інтерв'ю. Є, очевидно, більше підстав довіряти висновкам, побудованим на основі особистих вражень спостерігачів, про те, що суржик — це фактично основний засіб повсякденного спілкування більшості, навіть переважної більшості україномовного населення країни³⁸, оскільки, з одного боку, на території України не лишилося ні діалектних та інтердіалектних масивів, ні осередків міського просторіччя, не охоплених впливом російської мови, а з другого боку, кількість тих, хто постійно, а не зі службового обов'язку спілкується літературною мовою, поки що досить незначна: «більш чи менш нормативною українською мовою спілкувалося (станом на середину 1980-х рр.— *О. Т.*), очевидно, не більше кількох відсотків населення республіки»³⁹; «Людина, яка володіє чистою українською мовою, у нас велика рідкість. Залежно від того, що ми вкладаємо в це поняття, кількість осіб, які нею розмовляють, може коливатися від 50 тисяч «грамотних» фахівців (письменників, журналістів, акторів, учителів, філологів та ін.) до 500 тисяч»⁴⁰ (до цих категорій останнім часом приєдналася значна частина політиків і громадських діячів, державних службовців; кількість працівників виховних та освітніх закладів з українською літературною як основною мовою спілкування також збільшується).

2. В умовах сучасного українського суспільства з його загалом досить задовільним культурно-освітнім рівнем та охопленістю засобами масової інформації ставлення до УРС, однак, є доволі неоднозначним (питання про стилістичне використання суржика як засобу мовного реалізму в художній творчості та в розмовній мові тут не розглядається). У суспільних групах з цілком сформованими поглядами на національно-мовні процеси в сучасній Україні — це, з одного боку (в колах з критичними або байдужими поглядами на долю української мови), поблажливо-зневажливе ставлення, з другого ж боку (в колах, стурбованих цією проблемою), — різко негативне ставлення — як до «малоросійського», «колоніального» (з наголошуванням на його національно-державній неповноцінності) або «провінційного», «містечкового», «вуличного», «базарного» (з наголошуванням на його соціально-культурній неповноцінності) суржика (жаргону), «кровозмісного дитяти білінгвізму» (Ю. Андрухович) і т. ін., це «одіозні, всіма зневажувані форми існування мови»⁴¹ (вияви суржика, втім, часто трактуються в цих колах суб'єктивно й досить розширено — щодо тих випад-

деякі мовознавці (*Масенко Л.* Суржик у системі розмовних форм...— С. 31). Пор. підрахунки категорій мовців (невідомо, за якою методикою) щодо мовної ситуації в сучасній Білорусі: білорусомовні становлять близько 8–10% населення, російськомовні — близько 45–50%, ті, хто користується трасянкою, — близько 35–40% (*Динько А.* Білорусомовні супроти квазідержави і квазібуржуазії // Урок української.— 2002.— № 1.— С. 63).

³⁸ *Стріха М.* Суржик і літературна мова // Нариси української популярної культури.— К., 1998.— С. 632; *Радчук В. Д.* Зазнач. праця.— С. 40–41; *Тараненко О. О.* Зазнач. праця.— С. 665.

³⁹ *Стріха М.* Зазнач. праця.— С. 632.

⁴⁰ *Дубичинский В. В.* Зазнач. праця.— С. 3. Пор. такі самі висновки: *Радчук В. Д.* Зазнач. праця.— С. 43.

⁴¹ *Мечковская Н. Б.* Белорусская трасянка...— С. 111.

ків, де насправді відсутня інтерференція з боку російської мови⁴²; пор. подібне розширене трактування з набуттям пейоративної конотації іншого лінгвістичного поняття — *калька*: у значенні будь-якого ненормативного, на думку мовця, запозичення з російської мови). У цьому культурно-мовному середовищі слово *суржик* стало основою для дальшого метафоричного переосмислення з такою самою пейоративною конотацією — «невпорядкована, строката, позбавлена смаку суміш чого-небудь»: *стильовий, музичний, архітектурний* і под. *суржик*. З боку ж не тільки широких верств населення — насамперед, зрозуміло, самих носіїв УРС, а й певних кіл творчої та наукової інтелігенції (навіть тих, що лояльно налаштовані щодо української мови і, більше того, щиро підтримують її розвиток) спостерігається також ставлення, що його дещо умовно можна розглядати як загалом позитивне. Це, по-перше, позиція «місцевого патріотизму» — «голоси з народу» на підтримку рідного ідіому з пропозицією вважати його діалектом: «“Суржик” хочу замінити на “діалект”. Нічого не маючи загалом проти російської, я безумовно віддаю перевагу “суржику” — нашим місцевим діалектам!» — заявила на сторінках газети “Культура і життя” (29.10.1997) бібліотекарка з Чернігівщини Валентина Михайленко⁴³. Така позиція певних представників Південного Сходу та Центру України знаходить додаткову аргументацію в тому, що, кваліфікуючи як суржик тільки мову зі значною домішкою русизмів і не розглядаючи як такий живу народну мову західноукраїнського регіону з помітною домішкою елементів сусідніх з ним мов, суспільство виявляє дискримінацію щодо першої й, відповідно, щодо її носіїв: «Однак ...чому суржилом вважається лише вживання в українській мові русизмів, а західноукраїнські полонізми, мадяризми тощо гордо крокують у шерензі діалектології?» (П. Нечитайло, читач. Слово на захист суржику // Українське слово, 2002, 7 берез.)⁴⁴. По-друге, це позиція «любителів народної мови» з усіма її «неправильностями» (особливо у сфері гумору), представлена, зокрема, не тільки письменниками та артистами-гумористами — творцями й пропагандистами традиційного «українського гумору»⁴⁵, а й сучасним поколінням лібералів у літературі (пор. так званий «Суд над суржилом», організований в одному з київських театрів у червні 2004 р. з участю «судді», «присяжних засідателів», «обвинувачення» і «захисту» в особі відомих представників творчої інтелігенції та численної публіки, у ході якого думки учасників розділилися: див. матеріали про це в журналі «Урок української», 2005, № 1–2, с. 9–17). І, по-третє, це ще більш умовно-позитивна оцінка УРС — визнання його як меншого зла порівняно з повним переходом українців на російську мову мислення і спілкування,

⁴² «Як ідеологія мовного пуризму, ...термін “суржик” широко вживався (на початку 90-х рр.— О. Т.) для того, щоб критикувати, дискредитувати інших мовців» (Bilaniuk L. Op. cit.— P. 20).

⁴³ Ставицька Л. Кровозмісне дитя двомовності // Критика.— 2001.— Ч. 10.— С. 21.

⁴⁴ Заради справедливості слід відзначити, що останнім часом такі позанормативні русизми стали подаватися в діалектних словниках, наприклад: *вніматільний, всьо равно, грузик* «вантажник», *картошка, клубника, карьожить, мамент* «момент», *придурок жисні, тілівізор, тіліграма, уністожать* та багато ін. (Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : В 4 т.— Запоріжжя, 1992), хоча, звичайно, питання про їх саме діалектну належність викликає великий сумнів (на відміну від елементів сусідніх мов у мовленні Західного регіону). З іншого боку, варто також зауважити, що такі одиниці, як *всьо, куда* (сюда, туда), *і так дальше(і)*, які в мовленні населення колишньої підросійської України можуть кваліфікуватися тільки як ненормативні русизми, у мовленні населення Галичини так, як видається, загалом не сприймаються.

⁴⁵ Див. докладніше, наприклад: Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.) // Мовознавство.— 2003.— № 1.— С. 30–34.

пор.: «Парадокс: “суржик” залишався таким-сяким притулком українського слова, від нього ще можна було повернутися до українства. А за його межею повороту вже практично не було»⁴⁶.

Масове поширення цього мовного гібриду є деструктивним як для подальшої долі української мови (не тільки загальнонаціональної, а й літературної зокрема), так і для її носіїв, які, не маючи у своєму розпорядженні всієї повноти мовних засобів для адекватного вираження своїх думок та почуттів, не можуть у досить багатьох ситуаціях публічного спілкування не відчувати внаслідок цього своєї неповноцінності. Наявність у структурі української загальнонаціональної мови досить значного сегмента, заповненого УРС, що веде до її подальшого зближення з російською мовою, дає додаткову аргументацію у сприйнятті не лише росіян, а й великої кількості всіх тих, хто знає російську мову, але не знає української, на користь того, що остання — це справді зіпсований варіант російської. Для нормального розвитку та функціонування української літературної мови негативне значення УРС виявляється насамперед у таких явищах. По-перше, він фактично підміняє собою розмовно-побутове мовлення носіїв української мови і значною мірою заповнює деякі з тих сфер комунікації, які в розвинутому суспільстві обслуговуються, принаймні в основному, літературною мовою, — розмовний стиль як такий і як основу функціонування певних жанрів гумору, масової пісні тощо⁴⁷. По-друге, наявність цього ідіому істотно ускладнює в багатьох сумнівних випадках мововжитку апелювання до живої народної основи як до критерію питомості, органічності їх для української мови. У сучасній непростій ситуації, коли в умовах тривалого розмивання структури української мови під впливом російської мови велика кількість окремих фактів і навіть цілі явища української літературної мови в її нинішньому «офіційному» варіанті

⁴⁶ Дзюба І. До судилища над суржиком // Урок української.— 2005.— № 1–2.— С. 15; пор.: Возняк Т. Тексти та переклади.— Х., 1998.— С. 260–261; Ставицька Л., Труб В. Зазнач. праця.— С. 82–84. Пор. подібні висловлювання представників білоруської інтелігенції щодо трасянки: Цыхун Г. Зазнач. праця; Мечковская Н. Б. Белорусская трасянка...— С. 114.

⁴⁷ Пор. як найяскравіше явище на гумористичному небосхилі й ширше — в загальнокультурному житті України вже за часів її державної незалежності концертну діяльність «проводниці вагона Верки Сердючки» (артист Андрій Данилко) — найпопулярнішого й найбільш високооплачуваного представника сучасного українського шоу-бізнесу, який, підкреслено демонструючи антиестетизм у змісті своїх пісень, зовнішності, поведінці на сцені, в мовному плані експлуатує суржик. Саме А. Данилко, пройшовши попередній відбір, представляв Україну на черговому міжнародному пісенному конкурсі Євробачення (Гельсінкі, 2007). Цього ж року йому за ухвалою міської ради його рідного міста (більшість у міськраді становили представники Партії регіонів України) було присвоєно звання почесного громадянина Полтави — «за творчу оригінальність, відтворення полтавської неповторності, популяризацію образу Полтави у світі». З брендом цього знакового образу України у Вінниці 2005 р. стали випускати «Веркін майонез» і «Веркіне масло». Пор. протилежні оцінки «Верки Сердючки» представниками української інтелігенції: «Образ Сердючки був політично затребуваний, замовлений, я б так сказав, і недарма здобув таку шалену популярність саме в Росії. Адже абсолютна більшість росіян дуже негативно налаштована до України, вони ідеологічно не сприймають нашої незалежності, нашої окремішньої мови, культури, історії. Хочуть росіяни, нехай собі тішаться, плекають образ Верки, але ж не українці! До української культури Верка не має жодного стосунку, в українській культурі не може бути місця для цієї, вибачте на слові, Смердючки (таке каламбурне обігрування цього імені не поодинокі у відповідних колах.— О. Т.). Так, Данилко має талант, а хіба його не мав недолюбий хохол Тарাপунька?» (Павло Мовчан, голова Всеукраїнського товариства «Просвіта»); «Він тонко відчув потребу часу і зумів дати народові те, чого він потребує. В цьому й полягає феномен його успіху. Верка Сердючка хоч і карикатурна, але своя, рідна, народна, зрозуміла всім і кожному. Вона жива, природна, не надумана. ... Її жарти сприймаються на ура і стають крилатими фразами» (Михайло Поплавський, ректор Національного університету культури) (газ. «Експрес», 2005, 3 лют.— під редакційною «шапкою»: «Сердючка — це ми»).

розглядаються (слухно або ні) як невинуваті русизми і загальний сильний ступінь зрусифікованості української мови вважається неспростовною істиною, не може не привертати уваги досить помітна легкість у підходах до питань зміни, переорієнтації нормативної основи її літературної форми. Це приводить до появи різних напрямів в українській перекладацькій практиці, у термінології, різних практик мовної діяльності окремих засобів масової інформації, навіть різних редакцій правопису, до постійної й масової появи рекомендацій, нерідко досить поверхових і вкрай суб'єктивних, спрямованих на очищення української мови від русизмів (як справжніх, так і тільки уявних), і, як наслідок, — до значного збільшення явища варіантності в сучасній українській мові, до посилення невпевненості не тільки звичайних мовців, а й тих, хто професійно має справу з літературною мовою, у своєму знанні «справжньої» української мови, до збільшення відстані між кодифікованою мовою і живою розмовною практикою⁴⁸. Пор., наприклад, у посібнику з культури української мови під характерною назвою «Антисуржик» на загальному тлі цілком слухних рекомендацій і такі зовсім невмотивовані, як: не *грязь* (розмокла земля), а тільки *болото*; не «Купіть *груші*», а «Купіть *грушки*»; не *холодець*, а *студенець* або *дриглі* та ін.⁴⁹

Якщо причиною появи і розширення сфери функціонування УРС на міжмовному рівні є потужний вплив російської мови в умовах масової українсько-російської двомовності, то основною внутрішньою причиною цього є відносно повільний процес утвердження української літературної мови як авторитетного та обов'язкового засобу спілкування, одним з наслідків чого стає й неприщеплювання з дитинства навичок автоматичного користування нею. В умовах сучасної України функціонування української мови на офіційних рівнях спілкування значно розширилося, однак: а) у розмовно-побутовій сфері цей процес відбувається дуже повільно, оскільки ця ділянка найменше піддається свідомому регулюванню; б) єдина нормативна основа української літературної мови в її сучасній «офіційній» версії не стала загальноновизнаною — як у соціально-культурному діапазоні (наявна значна диференціація поглядів щодо тих чи інших питань нормативності мовних явищ, що приводить, як уже відзначалося, до значної варіантності й тим самим до невпорядкованості мовної практики), так і в регіональному плані (навіть у найбільш українськомовному регіоні Галичини розмовною мовою міського населення є не «київський» стандарт, а місцевий інтердіалект; мовлення тутешньої інтелігенції також не зовсім відповідає згаданому стандарту).

3. В оцінюванні тенденцій розвитку УРС та їх впливу на долю української національної мови в цілому існують прямо протилежні думки. З одного боку, це, як уже згадувалося, оцінки, «сприятливі» для суржиків і, відповідно, вкрай несприятливі для перспективи дальшого функціонування української мови як такої: формування УРС як якоїсь «третьої» мови; з прогресуванням УРС — неминуче зникнення української мови як самобутньої (так, В. Жаботинський, констатує на початку минулого століття це явище як «явну хворобу української мови», доходив висновку про її «умирання»⁵⁰); не менш песимістичні висновки про тривале збереження наявного становища «з огляду на приреченість держави

⁴⁸ Трасянка і суржик, позбавляючи літературні мови білорусів та українців зв'язку зі своїм етнічним живильним середовищем — зі зрусифікованими діалектами і просторіччям, прирікають їх на дедалі більшу елітарність і відчуженість від народного мовлення (всупереч тенденції до демократизації літературних мов, що загалом переважає в слов'янському світі) (Мечковская Н. Б. Белорусская трасянка... — С. 113–114).

⁴⁹ Антисуржик / За заг. ред. О. Сербенської. — Л., 1994. — 152 с.

⁵⁰ Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. — К., 1991. — С. 35.

на українсько-російську двомовність»⁵¹. З другого боку, це оцінки (скоріше загальнотеоретичного, ніж конкретного характеру), згідно з якими УРС в умовах державності України не має майбутнього⁵².

На сьогодні, очевидно, переважає загальне враження того, що сфера функціонування УРС протягом недовгого періоду існування незалежної української держави значно розширилася. Але це на перший погляд. Таке враження зумовлене, по-перше, розширенням функціонування УРС на ідіолектному рівні, як явища сфери мовлення, а не мови, по-друге, значним зростанням уваги суспільства до цього мовного гібриду в умовах піднесення соціального статусу української мови. Це, зокрема, постійна увага до суржика в засобах масової інформації; активізація творення і вживання в 90-і рр. розгалуженого словотвірного гнізда з цим коренем: *суржикова мова, суржиковість, суржикізм, суржикувати* 1) (що — *мову* і т. ін.) перетворювати на суржик; 2) (без дод.) розмовляти суржиком, *суржиккування* і *суржикізація, суржикомовний, суржикомовність, суржиконосій* і *суржикомовець* і под.; залучення суржика до арсеналу політичних партій під час виборчих кампаній як засіб апелювання до «простих» виборців (наприклад, у політичній рекламі БЮТ — Блоку Юлії Тимошенко напередодні виборів до Верховної Ради у вересні 2007 р.). Розширення УРС як в усному, так і в писемному мовленні зумовлене тим, що, по-перше, у зв'язку з виходом української мови як державної на широку суспільну арену активізувався перехід як носіїв УРС, так і представників російськомовного населення на спілкування українською літературною мовою, але внаслідок цього ж посилювалося засмічення літературного мовлення елементами суржика (явище, яке є неминучим при розширенні кола носіїв і сфер використання будь-якої літературної мови і має, безперечно, тимчасовий характер); по-друге, у зв'язку із загальною демократизацією суспільного життя і зняттям редакторських обмежень різко зросло вживання стилізованої форми суржика в художній творчості, у розмовному жанрі естради (ця хвиля демонстративного захоплення суржиком, втрачаючи свою епатажність, безсумнівно, піде на спад). Функціонування ж УРС як соціолекту, можливо, навіть дещо звужується.

Дальша доля УРС у сучасній Україні безпосередньо пов'язана з перебігом і наслідками конкуренції між українською і російською літературними мовами й залежить уже від загального розвитку мовної ситуації в країні: з одного боку, від посилення / ослаблення позицій однієї з цих мов, з другого боку (за наявності сприятливіших наслідків саме для української мови),— від успішності широкого суспільного утвердження її літературної форми. Українсько-російська двомовність в Україні — явище, що визначатиме мовну ситуацію в країні ще, безперечно, протягом тривалого періоду (незалежно від посилення чи ослаблення позицій будь-якої з цих мов). Але разом з тим уже можна уявити, що з розширенням поля функціонування української літературної мови і відповідним обмеженням використання російської мови соціальна база УРС поступово звужуватиметься.

Безперечно, певне значення при цьому матиме й подальше становлення власне українського просторіччя, у складі якого може поступово втрачатися така помітна присутність УРС⁵³. Однак просторіччя — як цілком стихійне явище, подібно до інших субстандартних соціолектів,— може формуватися на

⁵¹ Ставицька Л. Кровозмісне дитя двомовності.— С. 24.

⁵² Ларін Б. Мовний побут міста // Червоний шлях.— 1928.— № 5–6.— С. 198; Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації.— Дрогобич, 1997.— С. 153–154.

⁵³ Пор.: Труб В. М. Знач. праця.— С. 57–58.

власній мовній основі навіть за нормальних умов для функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя, як це не прикро, досить довго; завершення ж формування розмовного стилю української літературної мови як необхідної умови повноцінного функціонування ряду явищ культури, що спираються на мовну основу, — зокрема кіно і театру, мови естрадних пісень на побутову тематику, мови гумору — відбувається паралельно з переходом на українську літературну мову в повсякденному спілкуванні широких верств населення. Сумнівно, щоб цей процес міг піддаватися цілеспрямованому впливу заходами мовної політики держави в плані його стимулювання з боку суспільства, всупереч думці деяких дослідників, пор.: «Протистояти дальшій суржикізації... могло б створення (ким ? — О. Т.) в українських містах впливових осередків, передусім молодіжних, з виключно україномовним спілкуванням»⁵⁴; «...створення навчальних методик, здатних заблокувати розростання й вплив цього хворобливого явища, що загрожує українській мові внутрішньою руйнацією усіх її рівнів»⁵⁵; «...доповідач (Л. Ставицька. — О. Т.) наголосила на необхідності об'єднання мовознавчих зусиль не на беззастережному викоріненні суржикових явищ, а на ретельному вивченні функціонування української мови в гібридному середовищі, а також на актуалізації (? — О. Т.) елементів українського міського сленгу, що за функціональними параметрами мусить витіснити суржик» ([З хроніки конференції] // Мовознавство. — 2002. — № 1 — С. 79). Формування субстандартних соціолектів національної мови — це не тільки стихійний процес, а й побічний продукт загального розвитку мовної ситуації в країні.

О. О. TARANENKO

UKRAINIAN-RUSSIAN SURZHYK: STATUS, TENDENCIES, ESTIMATIONS, PROGNOSES

This article analyses principal problems of the phenomenon of Ukrainian-Russian «surzhyk» in modern Ukraine.

Key words: surzhyk, Ukrainian-Russian bilingualism, Ukrainian-Russian interference.

⁵⁴ Масенко Л. Мова і політика. — С. 32.

⁵⁵ Масенко Л. Мова і суспільство... — С. 114.